

tárnej drámy, ktorá pracovala s autentickými dokumentami a prameňmi,¹ a preto neprekvapuje, že jeho divadelná hra o údajnom morálnom zlyhaní nedávno zosnulého, všeobecne uctievaného pápeža Pia XII. zoči voči genocíde Židov počas druhej svetovej vojny vychádzala z dostupných historických prameňov (do jej knižnej podoby zahrnul aj historiografický náčrt v rozsahu niekoľkých desiatok strán). Zlyhanie Pia XII. podľa Hochhutha spočívalo v „mlčaní“ o židovských obetiach holokaustu, ktorý z mocenských pohnútok nedokázal verejne odsúdiť. Hochhuth toto lavírovanie kontrastoval s idealizmom a mučeníctvom mladého klerika Ricarda, ktorý podstúpi dobrovoľnú smrť v Auschwitzu, hoci jeho obeť nie je nábožensky korunovaná, pretože stráca vieru. Hochhuthova hra vyvolala škandál nielen vo vtedajšom západnom Nemecku (Spolková republika Nemecko), ale v celom západnom svete a odštartovala vášnivú polemiku medzi kritikmi a obhajcami Pia XII. a jeho postoja k holokaustu, ktorá trvá dodnes.²

Táto polemika v šesťdesiatych rokoch minulého storočia neobišla ani východný blok: Hochhuthovo rozhodnutie povoliť uvedenie hry v socialistických štátoch urýchlila výmena názorov o umeleckej slobode s popredným československým spisovateľom Ladislavom Mňačkom.³ *Zástupcu* medzi prvými uviedlo na jar 1966 Slovenské národné divadlo v Bratislave, a napriek priaznivému prijatiu sa nepotvrдили Hochhuthove obavy o novej vlne prenasledovania cirkvi, kvôli ktorým nechcel udeliť socialistickým diktatúram licenciu.⁴ Štáty východného bloku splnili tiež jeho podmienku, ktorou bolo súbežné vydanie knižnej podoby *Zástupcu*. V slovenčine vyšiel v preklade renomovaného prekladateľského páru Zora Jesenská a Ján Rozner aj vrátane historiografického záveru, ale zato bez pôvodného podtitulu „kresťanská tragédia“.⁵

V socialistickom Československu ešte stihla vyjsť edícia prameňov neskoršieho uznávaného historika holokaustu, pražského rodáka Saula Friedländera, *Pius XII. a tretia ríša* z roku 1965, ktorú pripravil prevažne z nemeckých (čiastočne aj britských a amerických) zdrojov v reakcii na polemiky okolo Hochhuthovej hry,⁶ ale po potlačení Pražskej jari sa táto téma stala na viac než dvadsať rokov tabu. Odborná ani širšia verejnosť preto nemala možnosť oboznámiť sa s oficiálnou reakciou Vatikánu na kontroverzie vyvolané Hochhuthovou hrou v podobe monumentálnej edície prameňov *Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde*

¹ MARSCHALL, Brigitte. Politisches Theater nach 1950. Unter Mitarbeit von Martin Fichter. Wien, Köln, Weimar, 2010.

² Pozri retrospektívne: BOTTUM, Joseph – DALIN, David G. The Pius Wars: Responses to the Critics of Pius XII. Lanham etc., 2004. O kontexte vzniku Hochhuthovej hry a následnej kontroverzie v Spolkovej republike Nemecko a čiastočne i inde pozri: RUFF, Mark Edward. The Battle for the Catholic Past in Germany, 1945 – 1980. Cambridge/New York, 2017, s. 153-192; KNAPP, Marcela. Cultural Controversies in the West German Public Sphere: Aesthetic Fiction and the Creation of Social Identities. Cham, 2020, s. 139-172.

³ LEIKERT, Jozef. Ladislav Mňačko v boji s komunistickou mocou. In Historický časopis, 2008, roč. 52, č. 2, s. 323-326.

⁴ Kultúrny život, 2. 1. 1965, s. 3-7, Dialóg Mňačko Hochhuth pokračuje. O uvedení a prijatí Hochhuthovej hry na Slovensku pozri: Archív Divadelného ústavu v Bratislave, č. 3578. Hochhuth: Zástupca, SND Bratislava.

⁵ HOCHHUTH, Rolf. Zástupca. Hra. Bratislava, 1966, 330 s.

⁶ FRIEDLÄNDER, Saul (ed.). Pius XII. a tretia ríša. Bratislava, 1967, 192 s.

Guerre Mondiale (Aktá a dokumenty Svätej stolice vzťahujúce sa k druhej svetovej vojne, 1965 – 1981).⁷ Výber tých z nich, ktoré súviseli s režimom Slovenského štátu a jeho predstaviteľmi, v slovenskom preklade vyšiel až v roku 1992 pod názvom *Vatikán a Slovenská republika (1939 – 1945)*.⁸

Od 90. rokov a najmä po prelome tisícročí však český a slovenský knižný trh už pružne reagovali na najvýznamnejšie, či skôr najväčšími rezonujúce tituly zdanlivo nekončiacich polemík o Piovi XII. a jeho vzťahu k nacizmu a holokaustu. (Kritériom tu nebola vždy vedeckosť, na najdôležitejšie cudzojazyčné práce k téme odkazujem ďalej v texte, resp. v poznámkovom aparáte.) Najvýznamnejším spomedzi týchto počínov bol akiste preklad knihy *Pius XII. a druhá svetová vojna podľa vatikánskych archívov* z roku 1997 z pera jedného z editorov *Actes et Documents*, francúzskeho jezuitu Pierra Bleta.⁹ Ostatné dostupné tituly napísali publicisti a autori literatúry faktu. Okrem českého prekladu knihy Johna Cornwella s provokatívnym názvom *Hitlerov pápež* z roku 1999, kde autor z Pia XII. robí viac či menej vedomého komplica nacistov a vysvetľuje to jeho panovačnou povahou a mocenskými kalkulmi,¹⁰ ide zväčša o apologetické tituly: Thomas Gordon v knihe *Pápežovi židia* na základe rozhovorov s pamätníkmi a pamätníčkami rekonštruje akcie na záchranu židovského obyvateľstva Ríma, ktoré uniklo pred deportáciami po obsadení Talianska nacistickým Nemeckom na jeseň 1943,¹¹ zatiaľ čo Mark Riebling, odborník na spravodajské a tajné služby, sa v *Cirkvi špiónov* (2015) snaží rekonštruovať zaangažovanosť Pia XII. v nemeckom katolíckom odboji.¹² Riebling tvrdí, že pápež mlčal o holokauste, aby neohrozil podniky odbojárův. Spôsob, akým pracuje s odbornou literatúrou a prameňmi, však odhaľuje jeho neobjektívnosť.¹³

V čase očakávaní – pribrzdených pandémie Covidu – v súvislosti so sprístupnením doteraz neverejných fondov vatikánskych archívov z obdobia pontifikátu Pia XII. sa začiatkom roku 2020 objavila nová kniha vatikánskeho archivára Johana Ickxa *Le Bureau. Les Juifs de Pie XII.* (Úrad. Židia Pia XII.), ktorá v roku 2022 vyšla v českom preklade pod názvom *Odtajnené archívy Vatikánu*.¹⁴ Podobne ako Riebling aj Ickx konštruuje naratív tajného úsilia Vatikánu na čele s Piom XII. s úmyslom vysvetliť či skôr ospravedlniť jeho verejné mlčanie, pretože otvorenou kritikou genocídy by vraj mohol ohroziť úspech svojich snáh – tento raz o záchranu židovského obyvateľstva. Ostrie polemiky proti Hochhuthovi sa u Ickxa neotupilo ani po takmer šesťdesiatich rokoch, keď bez akýchkoľvek dôkazov spochybňuje Hochhuthovo autorstvo, pričom brnká na strunu tradičného

⁷ Dnes je voľne prístupná v zdigitalizovanej podobe na stránke: <https://www.vatican.va/archive/actes/index_fr.htm>.

⁸ KAMENEC, Ivan – PREČAN, Vilém – ŠKORVÁNEK, Stanislav (eds.). *Vatikán a Slovenská republika (1939 – 1945)*. Dokumenty. Bratislava, 1992, 228 s.

⁹ BLET, Pierre. *Pius XII. a druhá svetová vojna podľa vatikánskych archívov*. Bratislava, 2002, 285 s.

¹⁰ CORNWELL, John. *Hitlerův pápež. Tajný príbeh Pia XII.* Praha, 2008, 398 s.

¹¹ GORDON, Thomas. *Papežovi Židé. Tajný plán Vatikánu na záchranu Židů před nacisty*. Praha, 2013, 302 s.

¹² RIEBLING, Mark. *Cirkev špiónov. Pápežova tajná vojna proti Hitlerovi*. Bratislava, 2019, 341 s.

¹³ SPICER, Kevin P. *Recenzia Church of Spies*. In *Holocaust and Genocide Studies*, 2016, roč. 30, č. 3, s. 558-560.

¹⁴ ICKX, Johan. *Odtajnené archívy Vatikánu. Papež Pius XII. a Židé*. Praha, 2022, 368 s.

katolíckeho antikomunizmu: „Hra, jejíž námět zkonstruovala a kterou financovala sovětská tajná služba [...] je nejúporněji se udržující výrobek na trhu produktů sovětské tajné služby.“¹⁵ Na rozdiel od Rieblinga mal Ickx neobmedzený prístup k vatikánským archívnym fondom, čo ho v čase, keď kniha vyšla, ešte vždy stavalo do rovnako privilegovanej pozície ako svojho času jeho „jezuitského učiteľa“ Pierra Bleta.

Problémom Ickxovej knihy nie je iba neustála snaha ospravedlniť Piovo „mlčanie“, ale najmä fakt, že svoje archívne podopreté rozprávanie nezasadil do historického kontextu a úplne ignoroval existujúci výskum. Tento fakt bije do očí hneď v prvej kapitole venovanej Slovenskému štátu, ktorého režim vykresľuje ako otvorene nacistický, čím skresľuje dynamiku fašizácie pôvodne konzervatívneho nacionalizmu kolaborantských klerikov ako spišský biskup Ján Vojaššák či prezident Jozef Tiso. „Nacisti“ údajne v roku 1941 na Slovensku cenzurovali katolícku tlač a prenasledovali katolíckych novinárov, takže „cirkev“ sa tu „logicky“ dostáva do role „skutočnej“ obeť: „Tato agrese vůči římskokatolické církvi se jevila jako obdoba stále sílící nelidské nenávisti vůči Židům.“¹⁶ To, že režim Hlinkovej slovenskej ľudovej strany sa i po Salzburských rokovaníach hlásil ku katolicizmu, Ickx nevie alebo neberie do úvahy. Akoby sa inak mohol čudovať, „že oficiální vládní linie nikdy ani nenaznačila, že Židé jsou určeni k vyhlazení“?¹⁷ (Odhliadnuc od toho, že tento cieľ pred verejnosťou i zahraničím skrývali i skutoční nacisti!) A čo znamená deklamácia, že „Tisova vláda byla pravděpoboně nejdokonalejším vykonavatelem nacistické doktríny, přičemž se ani nesnažila o propagandistické překrucování nebo změkčování svého postupu“?¹⁸ Zahŕňala Tisova „nacistická doktrína“ popri antisemitizme iné stavebné prvky nastickej ideológie, napríklad rasovú hygienu a eugeniku či dokonca dobývanie „životného priestoru“ na Východe? Vzhľadom na takéto argumentačné kiksy potom neprekvapujú faktograficky chybné tvrdenia, napr. že Hlinkova garda sa nazývala „téz Prezidentova garda“,¹⁹ že židovskí obyvatelia, ktorí utiekli v roku 1942 pred deportáciami do Maďarska, „prostě jen vběhli do rukou nacistů na druhé straně hranice“,²⁰ že v Štátnej rade sa schvaľovali nejaké „konečná opatření“²¹ alebo že deportované židovské ženy a dievčatá sa mali stať prostitútkami esesákov – naratív, ktorý sa vinie celou „slovenskou“ kapitolou, a pritom ho vyvrátil už Ickxov „jezuitský učiteľ“ Blet,²² ktorý, mimochodom, vo svojej knihe uvádza na menšom priestore takmer všetky Ickxove „objavy“, pokiaľ nie sú už súčasťou edícií *Actes et documents*, resp. *Vatikán a Slovenská republika*. Celkový dojem z Ickxovej knihy je, že „slovenskí hriešnici“ na čele s Tisom majú slúžiť ako mimoriadne odstrašujúci (lebo pôvodne katolícky) kontrast morálne nechvejnej a neúnavnej pápežskej mašinérie, ktorá nereční, ale koná. Ickxova

¹⁵ ICKX, Odtajnené archívy Vatikánu, s. 9.

¹⁶ ICKX, Odtajnené archívy Vatikánu, s. 32.

¹⁷ ICKX, Odtajnené archívy Vatikánu, s. 45.

¹⁸ ICKX, Odtajnené archívy Vatikánu, s. 41.

¹⁹ ICKX, Odtajnené archívy Vatikánu, s. 27.

²⁰ ICKX, Odtajnené archívy Vatikánu, s. 38.

²¹ ICKX, Odtajnené archívy Vatikánu, s. 40.

²² BLET, Pius XII. a druhá svetová vojna, s. 164. Na rozdiel od slovenského prekladu Bletovej monografie, český preklad Ickxovej knihy neprešiel odbornou redakciou.

„slovenská“ kapitola preto pochopiteľne vrcholí záchrannou akciou vatikánskeho *chargé d' affaire* Burzia, ktorého intervencia mala v apríli 1943 znemožniť obnovenie deportácií²³ – Ickx si sotva uvedomil, že presne tento naratív použil už údajný sovietsky agent Rolf Hochhuth vo svojom *Zástupcovi*.²⁴

Ickx nekomentuje Burziove úvahy z jesene 1940, keď sa po Salzburských rokovaniach pristúpilo k urýchlenému „riešeniu židovskej otázky“ a *chargé d' affaire* „s údivom konštatuje, že celý hospodársky život krajiny bol v židovských rukách a pomyslí si, že určité reštrikčné opatrenia proti tejto prevahe by sa nedali odsudzovať“;²⁵ kresťanský antijudaizmus a katolícky antisemitizmus Ickx bagatelizuje eufemizmami, napr. že „v pruběhu dějin byly vztahy mezi Židy a katolickou církví někdy složité“.²⁶ Ako ukázali prvé výsledky bádania vo vatikánskych archívoch, práve tento „dvojaký antisemitizmus“ (Olaf Blaschke), ktorý sa na jednej strane dištančuje od rasizmu nacistického razenia, hoci zároveň fabuluje o sprisahaní židovských slobodomurárov, liberálov, socialistov a komunistov proti cirkvi a národu a volá po „riešení židovskej otázky“, je súčasťou problému, ktorý znemožňuje objektívne zhodnotiť všetky okolnosti „mlčania“ Pia XII. o holokauste. Johan Ickx v úvode svojej knihy, naopak (a príznačne), projektuje „konšpiračné teórie“ na popredného nemeckého cirkevného historika, teológa a katolíckeho kňaza Huberta Wolfa, ktorý vraj „obvinil“ editorov *Actes et documents*, „že niektoré dokumenty úmyslně zatajili“.²⁷ Wolf, ktorého výskumný tím má v Tajnom vatikánskom archíve dlhodobu rezervovanú bádateľské miesta, pritom iba poukázal na selektívny editorský prístup k chúlостivým dokumentom, ktoré síce boli v prevažnej miere publikované, no nie všetky a so všetkými náležitosťami, konkrétne bez odkazov na dôležité dokumenty v iných archívoch, resp. bez rukopisných poznámok niektorých aktérov pápežskej inštitúcie, čo stavia celú problematiku do úplne nového svetla. Wolfove zistenia medzitým potvrdil iný prominentný historik pápežstva, Američan David Kertzer, ktorý ako prvý predložil politickú biografiu Pia XII. v rokoch druhej svetovej vojny už aj s využitím nových prameňov sprístupnených v Tajnom vatikánskom archíve.²⁸

²³ ICKX, Odtajnené archivy Vatikánu, s. 50. Burzio sa opiera o informácie ministra školstva a národnej osvety Jozefa Siváka, podľa ktorého po referáte predsedu vlády Tuku o rozhovore s Burziom „rada ministrov ihned rozhodla, aby sa zastavila deportácia 4000 židov, ku ktorej minister vnútra už vydal príslušné dispozície“. KAMENEC – PREČAN – ŠKORVÁNEK, Vatikán a Slovenská republika, s. 143. O plánoch na deportáciu 4000 ľudí v dňoch 18. až 22. apríla 1943 sa píše v nedatovanom „návrhu z ministerstva vnútra na ďalšie riešenie židovskej otázky“. NIŽŇAN-SKÝ, Eduard – KAMENEC, Ivan (eds.). Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939–1945). Bratislava, 2003, s. 258.

²⁴ HOCHHUTH, Zástupca, s. 42. Hochhuth, podľa ktorého nuncius (!) Burzio v roku 1943 „fakticky zachránil zvyšných slovenských židov, keď ich asi 52 000 už deportovali,“ odkazuje na zistenia priekopníka Holocaust studies Geralda Reitlingera. HOCHHUTH, Zástupca, s. 282.

²⁵ ICKX, Odtajnené archivy Vatikánu, s. 32 (cit. podľa KAMENEC – PREČAN – ŠKORVÁNEK, Vatikán a Slovenská republika, s. 49).

²⁶ ICKX, Odtajnené archivy Vatikánu, s. 51.

²⁷ ICKX, Odtajnené archivy Vatikánu, s. 11.

²⁸ KERTZER, David I. The Pope at War. The Secret History of Pius XII, Mussolini, and Hitler. New York, 2022, 672 s.

Konkrétne ide o to, či, resp. aké vedomosti mal Vatikán o prebiehajúcej genocíde Židov a prečo váhal s ich potvrdením alebo dokonca zverejnením. Medzi prvými takéto informácie do Vatikánu doručil práve *chargé d'affaire* Burzio v októbri 1941, keď štátnemu tajomníkovi Luigimu Maglionemu tlmočil svedectvo biskupa Michala Buzalku, vojenského vikára slovenskej armády bojujúcej po boku Wehrmachtu na východnom fronte: „Ako vysvitá z informácií získaných od jeho kaplánov, ukrajinských a bieloruských zajatcov [Nemci] posielajú spravidla do ich domovov, židov ihneď zastrelia (tvrdí sa, že aj civilov židovského pôvodu systematicky zabíjajú bez ohľadu na pohlavie a vek) [...]“.²⁹ Tieto hrôzostrašné správy sa začali množiť v roku 1942 potom, čo nacistické orgány rozhodli o „konečnom riešení židovskej otázky“ a prešli od masových poprav zastrelením v tyle postupujúcej armády na východnom fronte k sofistikovanejším formám vraždenia, ktoré vyvrcholilo inštaláciou plynových komôr v tzv. táboroch smrti na okupovaných poľských územiach. V septembri 1942 sa na vatikánskeho štátneho tajomníka Maglioneho obrátil splnomocnenec amerického prezidenta Roosevelta Myron C. Taylor, či – ako predpokladal – dobre informované vatikánske kruhy vedia potvrdiť informácie ženevskej kancelárie Židovskej agentúry pre Palestínu (Jewish Agency for Palestine), kde sa opisuje masové vraždenie v Belzecu nasledujúce po zrušení varšavského geta, ako aj v Lvove a spomína sa v ňom tiež, že „Židov, deportovaných z Nemecka, Belgicka, Holandska, Francúzska a Slovenska vyvražďujú [...]“.³⁰ Vyslanec USA vo Vatikáne Harald Tittmann následne Štátnemu departmentu napísal: „Podľa všetkého je Svätá stolica ešte stále presvedčená, že pápežovo verejné pranie nacistických ukrutností by mohlo mať za následok, aspoň pokiaľ ide o Poľsko, smrť ešte väčšieho počtu ľudí.“³¹ Štátny tajomník Maglione napokon po dlhšej odmlke Tittmannovi ako odpoveď odovzdal „poloúradné a nepodpísané vyhlásenie“, podľa ktorého „Svätá stolica dostala aj z iných prameňov zprávy o tvrdých opatreniach proti neárijom, že však do tohto okamžiku nebolo možné preveriť ich správnosť. [...] Svätá stolica využíva každú možnú príležitosť, aby zmiernila utrpenie neárijom.“³²

Na tejto odpovedi zaráža už vyháňanie sa slovu „Židia“ a namiesto toho používanie sprofanovaného ideologického pojmu „neáriji“, či eufemizmus o „tvrdých opatreniach“ proti nim – v talianskom origináli je formulácia ešte miernejšia: „prísne opatrenia“ (*severi provvedimenti*).³³ Hubert Wolf a David Kertzer, ktorí sa dostali k originálom týchto dokumentov v Tajnom vatikánskom archíve, však odhalili ešte niečo iné. Wolf upozorňuje, že text Taylorovho memoranda s opismi ukrutností a vraždenia chýba v oficiálnej edícii *Actes et documents*, kde sa pod čiarou nachádza iba odkaz na americkú edíciu diplomatických prameňov, z ktorej čerpal už Friedländer.³⁴ Edícia záznamu o prijatí Taylorovho memoranda navyše

²⁹ KAMENEC – PREČAN – ŠKORVÁNEK, Vatikán a Slovenská republika, s. 71.

³⁰ FRIEDLÄNDER, Pius XII. a tretia ríša, s. 98.

³¹ FRIEDLÄNDER, Pius XII. a tretia ríša, s. 99.

³² FRIEDLÄNDER, Pius XII. a tretia ríša, s. 99-100.

³³ *Actes et Documents du Saint Siège relatifs à la Seconde Guerre Mondiale* 8. Le Saint Siège et les Victimes de la Guerre. Janvier 1941 – Décembre 1942. Vatican, 1974, s. 679. Pozri: BLET, Pius XII. a druhá svetová vojna, s. 153.

³⁴ BLET, Pius XII. a druhá svetová vojna, s. 665. Hubert Wolf analyzoval tieto pramene vo verejnej prednáške na univerzite v Mainzi – Friedländerovu edíciu, zdá sa, pritom prehliadol. Pozri:

selektívne reprodukuje rukou dopísané poznámky. Štátny tajomník Maglione: „Nemyslím, že máme informácie, ktoré by potvrdzovali tieto veľmi závažné správy. Alebo máme?“³⁵ Na to nasleduje poznámka: „Sú tu tie od pána Malvezziho.“³⁶ Giovanni Malvezzi – biznismen v službách talianskeho štátu, prominentný katolík a člen vládnucej Národnej fašistickej strany (*Partito Nazionale Fascista*) – informoval Maglioneho zástupcu Giovanni Montiniho, budúceho pápeža Pavla VI., o svojej ceste do niekdajšieho Poľska, kde sa stal svedkom masového vraždenia, ktoré podľa Montiniho záznamu „dosiahlo strašidelné rozmery a strašidelné formy“.³⁷ Okrem toho mali vo Vatikáne priame svedectvá klerikov: popri spomínanom biskupovi Buzalkovi aj podrobnú správu vojenského kaplána Scavizzioho, ktorý v januári 1942 osobne pápežovi opísal hrôzy, ktoré sa dejú na východnom fronte, vrátane masových popráv guľometmi a počet obetí odhadol na milión.³⁸ V auguste toho istého roka Pius XII. dostal list od ukrajinského gréckokatolíckeho arcibiskupa, metropolitu Andreja Šeptyckého, podľa ktorého nacistické vražedné komandá povraždili iba v Haliči 200 000 Židov.³⁹ Vzhľadom na dôveryhodnosť týchto svedkov sa natískajú otázky, prečo sa tieto svedectvá nedostali do príslušného zväzku *Actes et documents* a najmä prečo odpoveď na memorandum Myrona C. Taylora bola taká rozpačitá?

Prvú otázku nepriamo zodpovedá jeden z editorov *Actes et documents* Pierre Blet. Podľa neho „údaje od Malvezziho [...] nezodpovedali správe zo Ženevy“, ktorú Taylor preposlal Maglionemu.⁴⁰ Nasledujúce Bletove ospravedlnenia a výhovorky vyznievajú vzhľadom na dokázaný stav informovanosti vatikánskych činiteľov na čele s pápežom ako aj dôveryhodnosť svedkov takmer neuveriteľne, ba až škandalózne:

To, čo kardinál štátny tajomník rozumel pod „prísnyimi opatreniami“, možno interpretovať vo svetle dokumentov z tých dvoch rokov. Informácie, ktoré prišli do Vatikánu, pochádzali z druhej alebo tretej ruky [!] a týkali sa krutého zaobchádzania so Židmi v Maďarsku, Chorvátsku, na Slovensku, vo Francúzsku a v iných [!] krajinách. Aký konečný osud čakal deportovaných, aký plán mali nacisti, zostávalo záhadou. Aj keď napríklad už v marci Burzio, chargé d' affaire na Slovensku, hovoril o deportovaných, že idú „na istú smrť“, je jasné, že pri tomto tvrdení vychádzal z neľudských podmienok a zo surového správania stráže pri odchode transportov. Po takom začiatku bolo ľahké si predstaviť, že starci, chorí a deti nebudú žiť dlho [!], aj keby ich neskosil týfus v nezdravom prostredí preľudnených táborov.“⁴¹

WOLF, Hubert. Der Papst, der geschwiegen hat? In Stiftungsprofessur [online], 25. 4. 2023. Dostupné na internete: <<https://www.youtube.com/watch?v=Z1cfBTBf8pU>>.

³⁵ BLET, Pius XII. a druhá svetová vojna, s. 153.

³⁶ BLET, Pius XII. a druhá svetová vojna, s. 153.

³⁷ KERTZER, The Pope at War, s. 237-238.

³⁸ KERTZER, The Pope at War, s. 225.

³⁹ MYKHALENKO, Andriy. Metropolit Andrey Graf Sheptytskyj und das NS-Regime. Zwischen christlichem Ideal und politischer Realität. Paderborn, 2020, s. 223.

⁴⁰ BLET, Pius XII. a druhá svetová vojna, s. 153.

⁴¹ BLET, Pius XII. a druhá svetová vojna, s. 153-154.

Do edície sa navyše nedostali vyjadrenia ďalšieho dôležitého aktéra: Angela Dell'Acqua, ktorého editori *Actes et documents* v inom zväzku označili za „odborníka na všetky otázky týkajúce sa neárijscov“.⁴² Dell'Acqua bol katolícky antisemita a podľa toho vyzeralo tiež jeho odporúčanie neponáhľať sa s odpoveďou na naliehavé otázky z Taylorovho memoranda. Uznal síce, že ide o vážne informácie a že pápež dostal v uplynulých mesiacoch viaceré správy o masovom vraždení, no zároveň upozornil, že „Židia majú prehánanie v povahe“.⁴³ Napriek tomu, že už nasledujúci deň pápež dostal ďalšie hrozivé správy od poľského veľvyslanca, ktorý potvrdzoval informácie z Taylorovho memoranda o rušení varšavského geta a očakávanom vyvraždení jeho 300 000 obyvateľov, ako aj od pátra Scavizzioho, ktorý referoval o „takmer úplnej eliminácii Židov, vrátane detí a dojčiat“ a odhadoval počet obetí už na dva milióny, pápež sa priklonil k odporúčaniam Dell'Acqua a o genocíde Židov verejne neprehovoril.⁴⁴

Už o tri mesiace neskôr, v rozhlasovom prejave na Vianoce roku 1942 – ako referovali aj slovenské *Katolícke noviny* – Pius XII. hovoril o „*statisíoch ľudí, ktorí bez vlastnej viny, často len pre príslušnosť k národu alebo rase, sú určení na smrť*“.
(*Katolícke noviny*, 1943, roč. 58, č. 2, Vianočné posolstvo sv. Otca.) Znamenalo to, že zmenil názor? Podľa Huberta Wolfa, ktorý o pozadí vianočného prejavu Pia XII. z roku 1942 nedávno uverejnil podrobnú, takmer detektívnu štúdiu, nie celkom, pretože pápež priamo nepomenoval obeť ani páchatel'ov.⁴⁵ Okrem toho je známe, že vianočné posolstvá neformuloval sám, ale mal „ghostwritera“, nemeckého jezuitu Gustava Gundlacha. Prejav z roku 1942 bol venovaný dosť suchopárnym a samolúbym úvahám o katolíckom modeli fungovania sveta a spoločnosti, ktoré prezrádzajú Gundlachov rukopis. Pasáž o obetiach vojny, naopak, pôsobí, ako by ju tam vložil niekto iný. Ak áno, kto? Gundlach alebo dokonca sám pápež? A s akým zámerom? Aby upozornil svet na genocídu Židov? Alebo Gundlachovu pasáž, naopak, upravil v tom zmysle, aby neprovokovala nacistov, ktorých síce nemal rád, ale snažil sa s nimi zväčša vychádzať? Usiloval o to už ako nuncius v Nemecku, keď bol ešte pod občianskym menom Eugenio Pacelli hybnou silou pri vyjednávaní konkordátu z roku 1933, alebo neskôr ako pápež Pius XII., keď okamžite po nástupe na svätopeterský stolec opustil konfrontačnú politiku svojho predchodcu a menovca Pia XI. voči Hitlerovi a Mussolinimu a napriek zmenenej, čoskoro vojnovej situácii hľadal možnosti, ako spolu s miliónmi talianskych a nemeckých katolíkov „preplávať rozbúrenými vodami“. Nepoľavil v týchto snahách ani potom, keď sa čoraz zreteľnejšie začala črtáť porážka armád Osi, pretože tá by v jeho očiach zároveň znamenala víťazstvo úhlavného nepriateľa: bolševizmu – a to preňho nebola prijateľná alternatíva.⁴⁶ Diplomatický prístup si podľa neho navyše vyžadoval, aby neuprednostňoval ani jednu z bojujúcich strán. V prospech pápežovho autorstva vianočného posolstva z roku 1942 by hovorilo aj to, že popri „*statisíoch ľudí, ktorí bez vlastnej viny, často len pre*

⁴² KERTZER, *The Pope at War*, s. 540, pozn. 32.

⁴³ KERTZER, *The Pope at War*, s. 242.

⁴⁴ KERTZER, *The Pope at War*, s. 242-243.

⁴⁵ WOLF, Hubert. Verschlussen, verwechselt, verlegt, verbrannt. Das Schicksal der Weihnachtsnachsprache Pius' XII. von 1942. In *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 2022, roč. 70, č. 4, s. 723-759.

⁴⁶ KERTZER, *The Pope at War*, s. 472-484.

príslušnosť k národu alebo rase, sú určení na smrť,“ apeloval aj v mene obetí leteckého bombardovania, a ani v tomto prípade sa nedalo vydedukovať, či má na mysli iba spojenecké útoky, alebo i letectvo Osi.

V daných súvislostiach je mimoriadne príznačný fakt, že Pius XII. predniesol 24. decembra 1942, len dve hodiny pred rozhlasovým vianočným posolstvom ešte iný prejav. Ten ho však vôbec neodbremeňuje, práve naopak, Pius XII. v prejave pred kardinálmi a kuriálnymi prelátmi totiž obviňoval „Jeruzalem“ zo „zaspelenosti“ a „bohovraždy“⁴⁷ – v kontexte holokaustu, o ktorom, ako sme videli, už vo Vatikáne mali spoľahlivé informácie, to pôsobí (prinajmenšom z dnešného pohľadu) škandalózne. No ani pri zohľadnení historického kontextu – takýto tradičný antijudaizmus určite nebol totožný s rasistickým antisemitizmom nacistického razenia –, resp. chýbajúceho alternatívneho „židovského“ naratívu predkoncilového katolicizmu⁴⁸ táto nedôvera neprispievala k prijatiu rozhodnutia explicitne apelovať na svetovú verejnosť v prospech židovských obetí nacistickej genocídy. Podobne ako u jeho „odborníka na neáričov“ Dell’ Acqua, ani v prípade pápeža Pia XII. navyše nešlo výlučne o náboženské predsudky – už ako začínajúci nuncius Eugenio Pacelli obviňoval „Židov“ zo šírenia bolševizmu, čo bola v tej dobe hlavná zbraň antisemitskej propagandy.⁴⁹

Skutočnosť, že Pius XII. svoj príspevok k odsúdeniu holokaustu preceňoval, naznačujú chýbajúce prejavy vďaka zo strany veľkej časti obetí (často citované slová vďaka izraelskej premiérky Goldy Meierovej netreba paušalizovať), ako aj nezájum, prípadne pohrdanie zo strany páchatel’ov. Nacistickí spravodajcovia si však zároveň všimli, že obvinenie z genocídy z vianočného prejavu sa netýkalo iba Židov, ale zároveň i Poliakov. Podľa Wolfa to naznačuje tiež spojka „alebo“ vo formulácii „*pre príslušnosť k národu alebo rase*“, kde „národ“ má označovať Poliakov a „rasa“ Židov.⁵⁰ Už americký historik Michael Phayer zdôraznil, že Piovi XII. vyčítali mlčanie jeho vlastní podriadení práve vo vzťahu k vyvražďovaniu poľskej katolíckej inteligencie ešte predtým, než do Vatikánu začali prenikať správy o holokauste Židov.⁵¹ Pius XII. o genocíde nemlčal, svojím lavírovaním však ani priamo nepomenoval jej obeť. V užšom kruhu to urobil aspoň

⁴⁷ BRECHENMACHER, Thomas. *Der Vatikan und die Juden. Geschichte einer unheiligen Beziehung*. München, 2005, s. 209.

⁴⁸ CONNELLY, John. *From Enemy to Brother. The revolution in Catholic teaching on the Jews, 1933 – 1965*. Cambridge, 2012, 384 s.

⁴⁹ KERTZER, David I. *The Pope and Mussolini. The secret History of Pius XI and the Rise of Fascism in Europe*. New York, 2014, s. 151-152. O „židobolševizme“ hovoril dokonca aj slovenský biskup Michal Buzalka, ktorý ako jeden z prvých upozornil Vatikán na genocídu Židov. Je sporné, či na charakterizovanie tohto pojmu a jeho používania stačí konštatovať, že bol „pejoratívny“ alebo že „sa bežne používal v dobovej politickej publicistike“ na zdôraznenie „prepojenia bolševického hnutia s časťou židovstva, ktoré sa v ňom angažovalo“. SLEPČAN, Peter – LETZ, Róbert. *Krížom k svetlu. Život a dielo biskupa Michala Buzalku*. Trnava, 2011, s. 134, pozn. 116. V skutočnosti išlo o prinajmenšom polemický stereotyp, ak rovnako nie „mýtus“, ktorý mal dehonestovať tak socialistickú a komunistickú ľavicu, ako aj židovstvo a v najvyhrotenejšej podobe propagandisticky zdôvodňoval nacistickú genocídu. Pozri: HANEBRINK Paul. *A Specter Haunting Europe. The Myth of Judeo-Bolshevism*. Cambridge, 2018, 368 s.

⁵⁰ WOLF. *Verschlossen, verwechselt, verlegt, verbrannt*, s. 755-757.

⁵¹ PHAYER, Michael. *Pius XII, the Holocaust and the Cold War*. Bloomington, 2008, s. 17-41.

v prípade Poliakov. O židovských obetiach však na verejnosti neprehovoril. Do akej miery išlo o diplomatické zábrany, alebo naopak o výraz zažitých predsudkov, sa zatiaľ nepodarilo definitívne rozlúštiť ani po otvorení vatikánskeho archívu. Vzhľadom na množstvo archívnych materiálov však stále nie je vylúčené, že ešte môže dôjsť k prekvapujúcim nálezom.⁵²

Nové zistenia relativizujú v neposlednom rade paušálne odsudzovanie Hochhuthovho *Zástupcu* ako ideologického a neobjektívneho pamfletu. Dej hry je situovaný do obdobia krátko po vyhlásení prímeria talianskymi predstaviteľmi a následnom obsadení Ríma Wehrmachtom na jeseň 1943, ktoré predstavovalo jednu z najzložitejších etáp existencie Svätej stolice v rokoch druhej svetovej vojny. Hitler navonok rešpektoval neutralitu Vatikánu a oprávnené za to očakával prejavy lojality, takže pápež sa neodvážil verejne protestovať dokonca ani proti deportácii rímskych Židov, ktorá sa v polovici októbra odohrávala doslova „priamo pod oknami“ jeho paláca, ako sa vyjadril nemecký vyslanec von Weizsäcker.⁵³ Rímski Židia boli dlhé storočia vydaní na milosť a nemilosť pápežov, ktorí ich síce segregovali, ale zároveň im v istom zmysle poskytovali ochranu.⁵⁴ Túto zvláštnu symbiózu nacisti zrušili zo dňa na deň a Pius XII. prakticky v domácom väzení sa nezmohol na slovo. Nereagoval ani na srdcervúce prosby zúfalých postihnutých a jediné, čo potichu docielil, bolo prepustenie niekoľkých desiatok židovských konvertitov.⁵⁵ Zvyšných vyše tisíc ľudí, prevažne žien a detí, bolo deportovaných do Auschwitzu a zavraždených.

Hochhuth túto drámu možno spracoval provokatívne a tendenčne, ale morálna dilema „jeho“ Pia XII. je živá aj dnes. Otázka znie, čo by pápež svojím protestom dosiahol. Nemecký teológ a historik Klaus Kühlwein v tejto súvislosti zdôrazňuje weberovský rozdiel medzi „etikou zodpovednosti“, ktorá na dosiahnutie cieľa kalkuluje s lepšími a horšími možnosťami a „etikou presvedčenia“, ktorá sa bezpodmienečne zasadzuje za dobro v akejkoľvek, i bezvýchodiskovej situácii – prvá z nich je etikou pragmatických politikov, druhá etikou svätcov.⁵⁶ Pius XII. si tejto dilemy, s ktorou bol opakovane konfrontovaný, bol dobre vedomý – po rozhovore so spomínaným vojenským vikárom kaplánom Scavizzim v lete 1942, ktorý mu referoval o genocíde Židov na východnom fronte, mal prepuknúť v plač, pretože sa obával, že protestom by ich údel ešte zhoršil.⁵⁷ (Piovi apologéti poukazujú na Holandsko, kde protesty biskupov spôsobili, že medzi deportovaných zaradili aj konvertitov – vrátane Edith Steinovej, neskôr vyhlásenej za svätú; kritici zasa

⁵² Tím Huberta Wolfa v súčasnosti vo vatikánskych archívoch zbiera a vyhodnocuje tisíce prípisov prenasledovaných Židov z celej Európy.

⁵³ ZUCOTTI, Susan. *Under His Very Windows. The Vatican and the Holocaust in Italy*. New York, 2000, 436 s.

⁵⁴ BRECHENMACHER, Der Vatikan und die Juden.

⁵⁵ KERTZER, *The Pope at War*, s. 366-367. List zúfalých rímskych Židov, ktorý nemecký teológ a historik K. Kühlwein objavil ešte pred otvorením vatikánskych archívov, sa takisto nedostal do Actes et documents. Pozri: KÜHLWEIN, Klaus. Pius XII. und die Deportation der Juden Roms. Frankfurt am Main, 2019, s. 257-261.

⁵⁶ V morálno-teologických diskusiách po druhej svetovej vojne sa analogicky s týmto rozlíšením hovorilo o „teleologickej“ a „deontologickej kritike“. KÜHLWEIN, Pius XII. und die Deportation der Juden Roms, s. 320-321.

⁵⁷ KÜHLWEIN, Pius XII. und die Deportation der Juden Roms, s. 324.

na protest münsterského biskupa von Galena proti vraždeniu duševne a dedične chorých, eufemisticky nazývanom „eutanázia“, ktorý prinútil Hitlera ustúpiť.)

Kühlwein napriek tomu uznáva závažnosť „etiky presvedčenia“, ktorá káže protestovať proti zlu za každých okolností: „Z pohľadu možných zlých následkov sa takéto hodnotovo-etické rozhodnutie v súlade so svedomím dá nazvať ‚tragickým‘. Nejde však o vnútornú tragiku samého rozhodnutia, ale o tragiku viny, za ktorú je zodpovedný pôvodca násilia a utrpenia.“⁵⁸ Toto je pretrvávajúce posolstvo Hochhuthovej „kresťanskej tragédie“. Historický Pius XII. nebol taký chladný kalkulátor, ako ho Hochhuth portrétuje. Bol si svojej dilemy vedomý a viackrát sa zdalo, že uňho preváži „etika presvedčenia“ (v neposlednom rade aj v súvislosti s hrozbou obnovenia deportácií zo Slovenska na jar 1943). O tom, prečo napokon neprevážila, sa bude diskutovať ďalej, a inak to ani nemôže byť.

Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-19-0358.

Zoznam použitých prameňov a literatúry

Archívy:

Archív divadelného ústavu v Bratislave

Publikované pramene:

Actes et Documents du Saint Sièze relatifs à la Seconde Guerre Mondiale 8. Le Saint Sièze et les Victimes de la Guerre. Janvier 1941 – Décembre 1942. Vatican, 1974.

FRIEDLÄNDER, Saul (ed.). Pius XII. a tretia ríša. Bratislava, 1967.

KAMENEC, Ivan – PREČAN, Vilém – ŠKORVÁNEK, Stanislav (eds.). Vatikán a Slovenská republika (1939 – 1945). Dokumenty. Bratislava, 1992.

NIŽŇANSKÝ, Eduard – KAMENEC, Ivan (eds.). Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939 – 1945). Bratislava, 2003.

Dobová tlač:

Kultúrny život

Dobová umelecká literatúra:

HOCHHUTH, Rolf. Zástupca. Hra. Bratislava, 1966.

Monografie a zborníky ako celok:

BLET, Pierre. Pius XII. a druhá svetová vojna podľa vatikánskych archívov. Bratislava, 2002.

BOTTUM, Joseph – DALIN, David G. The Pius Wars: Responses to the Critics of Pius XII. Lanham etc., 2004.

BRECHENMACHER, Thomas. Der Vatikan und die Juden. Geschichte einer unheiligen Beziehung. München, 2005.

CONNELLY, John. From Enemy to Brother. The revolution in Catholic teaching on the Jews, 1933-1965. Cambridge, 2012.

CORNWELL, John. Hitlerův papež. Tajný príbeh Pia XII. Praha, 2008.

GORDON, Thomas. Papežovi Židé. Tajný plán Vatikánu na záchranu Židů před nacisty. Praha, 2013.

⁵⁸ KÜHLWEIN, Pius XII. und die Deportation der Juden Roms, s. 325.

- HANEBRINK Paul. A Specter Haunting Europe. The Myth of Judeo-Bolshevism. Cambridge, 2018.
- ICKX, Johan. Odtajnené archivy Vatikánu. Papež Pius XII. a Židé. Praha, 2022.
- KERTZER, David I. The Pope and Mussolini. The secret History of Pius XI and the Rise of Fascism in Europe. New York, 2014.
- KERTZER, David I. The Pope at War. The Secret History of Pius XII, Mussolini, and Hitler. New York, 2022.
- KNAPP, Marcela. Cultural Controversies in the West German Public Sphere: Aesthetic Fiction and the Creation of Social Identities. Cham, 2020.
- KÜHLWEIN, Klaus. Pius XII. und die Deportation der Juden Roms. Frankfurt am Main, 2019.
- MARSCHALL, Brigitte. Politisches Theater nach 1950. Unter Mitarbeit von Martin Fichter. Wien, Köln, Weimar, 2010.
- MYKHALENKO, Andriy. Metropolit Andrey Graf Sheptytskyj und das NS-Regime. Zwischen christlichem Ideal und politischer Realität. Paderborn, 2020.
- PHAYER, Michael. Pius XII, the Holocaust and the Cold War. Bloomington, 2008.
- RIEBLING, Mark. Cirkev špiónov. Pápežova tajná vojna proti Hitlerovi. Bratislava, 2019.
- RUFF, Mark Edward. The Battle for the Catholic Past in Germany, 1945-1980. Cambridge/New York, 2017.
- SLEPČAN, Peter – LETZ, Róbert. Krížom k svetlu. Život a dielo biskupa Michala Buzalku. Trnava, 2011.
- ZUCOTTI, Susan. Under His Very Windows. The Vatican and the Holocaust in Italy. New York, 2000.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách:

- LEIKERT, Jozef. Ladislav Mňačko v boji s komunistickou mocou. In Historický časopis, 2008, roč. 52, č. 2, s. 315-333.
- SPICER, Kevin P. Recenzia Church of Spies. In Holocaust and Genocide Studies, 2016, roč. 30, č. 3, s. 558-560.
- WOLF, Hubert. Verschlossen, verwechselt, verlegt, verbrannt. Das Schicksal der Weihnachtsansprache Pius' XII. von 1942. In Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte, 2022, roč. 70, č. 4, s. 723-759.

Internetové zdroje:

- WOLF, Hubert. Der Papst, der geschwiegen hat? In Stiftungsprofessur [online], 25. 4. 2023. Dostupné na internete: <<https://www.youtube.com/watch?v=ZlcfBTBf8pU>>.

Počet slov: 5 404

Počet znakov (vrátane medzier): 37 846